

Gönderim Tarihi: 27.06.2024

Kabul Tarihi: 06.08.2024

ÇARLIK YÖNETİMİNDEN II. DÜNYA SAVAŞI'NA KARS'TA SAĞLIK HİZMETLERİ

Health Services in Kars from the Tsarist Russian Administration to World War II

Nurhan AYDIN

Prof. Dr.; Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
z.nurhanaydin@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5192-6346

Ferhat ACAR

Dr. Öğr. Üyesi; Kafkas Üniversitesi
Sarıkamış Meslek Yüksekokulu
acarf3333@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8067-6382

Bahar Şentürk ACAR

Dr.; Bağımsız Araştırmacı
bahar.sntrk61@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4768-8650
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Savaş dönemlerinde ihtiyaç duyulan sağlık kurumları şüphesiz hastaneler olmuştur. Asker sayısındaki düşüşü önlemek amacıyla hasta ve yaralı askerlerin derhal tedavi edilip görev bölgelerine dönmeleri gerekmektedir. Doğru tedavi için iyi eğitilmiş doktor ve sağlık çalışanlarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde I. Dünya Savaşı öncesi Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na 24 Aralık 1913 tarihinde Süleyman Numan Bey getirerek bu alanda düzenleme yapma yoluna gidilmişti. İlk iş olarak yararlı olacaklarına inanılmayan bütün doktorlar terhis edilerek, genç ve yetenekli subaylara görev verildi. Bu düzenlemeyle ordu sağlık teşkilatları güçlü ve yetenekli doktorlara teslim edilmiş oldu. Sağlık alanındaki köklü değişiklikler Cumhuriyetin ilanı ile birlikte gerçekleşecektir. Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk on beş yılda sağlık alanındaki düzenleme ve kanunlar kapsamlı bir şekilde hazırlanıp bugün ki sağlık hizmetlerinin temellerini oluşturacaktır. Kars'ta Cumhuriyet'in ilanından önce sağlık hizmetleri konusunda büyük sorunlar yaşanmış. Milli Mücadele yıllarında salgın, yoksulluk şehrin kötü alt yapısı nedeniyle insan sağlığı ciddi problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın girişimleriyle bölgede sağlık alanında Sıhhiye Mektebi, Ebelik Kursu, Dişçilik Kursu ve Sıhhiye Kursları açılmıştır. Kars ve çevresinin sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla Kars Memleket Hastanesi, Doğum ve Çocuk Bakım Evi açılmış. Kars'ın sahip olduğu bu iki hastanede yatak sayıları oldukça yetersizdi. Memleket Hastanesi'nin 250 yatak kapasitesine sahip olması gerekirken yıllara göre 25, 50, 60 mevcutlarını geçememiş. Doğum ve Çocuk Bakım Evi ise 20 yatak kapasitesinde kalmıştır. İlde görev yapan doktor sayısı artırılmaya çalışılmış. İlçelerde dispanser, sıtma ile mücadele şubeleri ve Hıfzı Sıhha Meclisleri açılmıştır. Salgın hastalıklarla mücadele kapsamında veba laboratuvarı

kurulmuş, serum ve aşular yapılmış, karantina uygulamasına geçilmiştir. Bu süreçte şehirdeki sağlık hizmetleri ve eksiklikler konusunda Kars İl Gazetesi de okuyucularını bilgilendirmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars Memleket Hastanesi, Sağlık Hizmetleri, Kars İli Gazetesi, Salgın Hastalıklar

Abstract

Health institutions needed during war periods have been inevitably hospitals. Sick and injured soldiers once had to be treated immediately and return to their mission fields in order to prevent the decrease in the number of soldiers. Well-educated doctors and healthcare professionals were demanded for the right treatment. Prior to World War I, in the Ottoman Empire, Süleyman Numan Bey was appointed as the Sanitary Department of the Ministry of War on the 24th of December, 1913, and regulations were made in this field. To start with, all doctors who were not believed to be useful were discharged and young and skilful officers were assigned. Along with this arrangement, health organizations of the army were handed over to strong and competent doctors. Radical changes in the field of health were achieved with the proclamation of the Republic of Türkiye. In the first fifteen years after the proclamation of the Republic, regulations and laws in the field of health were comprehensively prepared and constituted the basis of today's health services.

Before the declaration of the Republic, in Kars, there were major problems with regard to health services. During the Turkish War of Independence, critical problems were faced that threatened human health because of epidemics, poverty and the poor infrastructure in the city. Thanks to Kazım Karabekir Pasha's initiatives, health school, midwifery course, dentistry course and sanitary courses were launched in the field of health in the region. Kars Memleket Hospital, Maternity and Child Care Home was launched in order to meet the health needs in Kars and its surroundings. The number of beds in these two hospitals in Kars was quite insufficient. Though Memleket Hospital was supposed to possess a bed capacity of 250, it could not satisfy the expectation by staying limited with 25, 50, 60 beds depending on the years. The Maternity and Child Care Home did not surpass its 20-bed capacity. It was attempted to increase the number of doctors working in the province. Dispensaries, malaria control branches and hygiene assemblies were founded in the districts. A plague laboratory was established as part of the fight against epidemic diseases. In addition to serum and vaccination services, quarantine was implemented. Kars Provincial Newspaper also got involved to inform its readers related to the health services and deficiencies in the city.

Keywords: Kars Memleket Hospital, Health Services, Kars Province Newspaper, Epidemic Diseases

1. GİRİŞ

İslamiyet öncesi Türklerde sağlık hizmetlerine ait bilgiler her ne kadar kısıtlı olsa da Orta Asya'daki Türk boyları arasında sağlık hizmetleri, tedaviler ve tıbbi bilgiler halk hekimleri aracılığıyla yürütülmüştür. Bölgedeki Türk boyları Uygur, Çin ve Hintlilere ait tıbbi bilgileri kendi dillerine çevirerek sağlık hizmetlerinde kullanmışlardır. Orta Asya'da Türklerde sağlık hizmetleri iki farklı yöntemle yapılmıştır. Kam ve Baksıların (Hekim) Şamanizm kökenli büyü tedavisi birinci yöntem, hayvan, bitki ve çeşitli madenler kullanılarak uygulanan tedavi ise ikinci yöntem

şeklidir. İkinci yöntemi kullananlara Ortacı, Emçi veya Atasagun denilmektedir (Aydın ve Ergün, 2018, s. 47). Ortacı, Emci ve Atasagun bir nevi kendi dönemlerinin doktorlarıydı.

Doktorlar gibi hastaneler de tarihin her döneminde sağlık hizmetleri açısından önemli bir yere sahip olmuştur. İslam Dünyası'nda sağlık hizmetleri adına ilk hastane Şam'da, ikincisi Kahire'de, üçüncüsü ise Bağdat'ta kurulmuştur. Daha sonra sırasıyla dördüncüsü Bağdat'ta, beşinci ve altıncısı Kahire'de, yedincisi yine Bağdat'ta kurulmuş. Kurulan hastanelerden 1 ve 2. sıradakiler hariç diğer beş hastane sadece tedavi kurumu olarak değil, birer tıp okulu olarak da görev yapmışlardır. Kurulmuş olan bu hastanelerin batıdaki hastanelere (Fransa ve İtalya'da kurulan hastaneler) oranla teşkilatlanmaları daha iyiydi. İslam Dünyası'nda kurulmuş olan bu hastaneler batıdaki hastanelerden farklı olarak tedavilerinde laik metodunu uygulamıştır (Kahya ve Erdemir, 2000, s. 41-44). Selçuklular döneminde de tıp alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Mardin'de Emineddin Darüşşifası, Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesi'nin kurulması bu duruma örnektir. Bunun dışında Türklerde İslami döneme ait ilk seyyar hastane Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah Dönemi'nde oluşturulmuş. Oluşturulmuş olan bu hastaneye seyyar denmesinde, malzeme ve çadırların kırk deve ile taşınması etkili olmuştur (Uçar, 2010, s. 37).

Osmanlı Devleti sağlık teşkilatlarının temeli Selçuk medreselerine dayanmaktadır. Yıldırım Beyazıd Dönemi'nde Bursa'da 1399 yılında Yıldırım Beyazıd Dar'üş Şifası yaptırılmış. Belirtilen Dar'üş Şifa, Osmanlı'nın Anadolu'da yaptırmış olduğu ilk hastane olmasından dolayı büyük öneme sahiptir (Aydın ve Ergün, 2018, s. 49). 16. yüzyılın ikinci devresinden itibaren Osmanlı Devleti'nde sağlık kuruluşlarının sayısı artmaya başlamıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde 17. yüzyılın ortalarında İstanbul'da 700 hekim muayenehanesi ve 1000 tabip bulunduğunu yazmıştır (Kanuni'nin Ölümünden..., 1981, s. 462). Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıla kadar sağlık hizmetleri kademeli şekilde gelişim göstermiştir. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki yenilik hareketleri resmen devlet eliyle kurulan okullarda başlatılmıştır. Bu süreç 19. yüzyılda da devam etmiştir. Bu dönemde kurulan önemli eğitim kurumlarından birisi Tıp Okulu veya diğer adıyla Tıbbiye-i Şahane olmuştur. 1827 yılında II. Mahmut Dönemi'nde Tıp okulu kurulmuştur. Bu dönemde hekimlerin sayıca yetersizliği, Süleymaniye Medresesi'nde yetişen hekimlerin işlerinin ehli olmadıkları düşüncesinden dolayı, yabancı hekimlere rağbet edilmiştir. Tıpla ilgili eserlerin büyük çoğunluğunun yabancı dilde olması dolayısıyla, Tıp Okulu'ndaki öğretim dilinin Fransızca olarak verilmesi kararlaştırılmıştır

(Kahya ve Erdemir, 2000, s. 225-226). 1828 yılında Cerrahhane açılmış, 1838'de ikisi birleştirilerek asıl Tıbbiye kurulmuştur. Tıbbiyenin ilk gününde Sultan da açılışa katılmıştır (Özdemir, 2010, s. 80-81). Osmanlı İmparatorluğunda ilk sivil sağlık örgütü 1839 yılında kurulmuş olan Beynelmilel Sıhhiye Meclisi'dir. 1878 yılında ise Cemiyet-i Tıbbiye Mülkiye kurulmuştur. 1900'lü yıllara girilirken ülkede tıpta bir yenilenme ve canlanma olmuştur. Bu dönemde birçok askerî ve sivil hastane kurulmuştur. 14 Şubat 1894 yılında yapımına başlanan ve 1902 yılına kadar inşası süren Askerî Tıp Mektebi bu hastanelere örnek niteliğindedir (Ege, 1998, s. 5). Beynelmilel Sıhhiye Meclisi ve Cemiyet-i Tıbbiye Mülkiye'si 1906 yılında Meclis-i Maarif Tıp adını almıştır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra örgütün adı Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye olarak değiştirilmiştir. Günümüz Sağlık Bakanlığının temelini başlatan bu örgüte ait geçici yasa 1912 yılında yayınlanmıştır. Yasa gereğince Dahiliye Nezâreti'ne bağlı bir genel müdürlük şeklinde görev yapacak örgütte bir genel müdür, bir ikinci müdür, bir yüksek sağlık meclisi (Meclis-i Ali Sıhhi) çeşitli encümen ve komisyonlar kurulacaktır. Merkezdeki bu yapıya paralel şekilde il ve ilçelerde sağlık müdürlükleri, hükümet tabiplikleri ve vilayet sıhhiye meclisleri kurulmuştur (Gürsoy, 1983, s. 1718)

Savaş dönemlerinde hastane yapımına önem verilmiştir. Savaşın yıkıcı ortamından dolayı sağlık hizmetlerinin hemen uygulanması amacıyla seyyar hastaneler kurulmuştur. Bazen eski binalar geçici hastanelere çevrilmişti. Deniz muharebelerinde ise gemiler sağlık hizmeti vermek amacıyla hastaneye çevrilmiştir. Bu duruma Trablusgarp Savaşı örnek olarak gösterilebilir. Türkiye'ye Bahriye Danışmanı olarak 1908 yılı sonunda atanmış olan Koramiral Sir Douglas Gamble, Trablusgarp Savaşı öncesi ilk olarak Deniz Bakanlığı'nı (Bahriye Nezâreti) ele almıştı. Amiralin önerisi ile Bakanlıkta yeni düzenlemeler yapılmış. Bu düzenlemelerin içinde sağlık hizmetleriyle ilgili olarak Çarkçı Ameliyat Okulu ve Deniz Merkez hastanesi ile ilgili düzenlemelerde bulunmaktaydı (Türk Silahlı Kuvvetleri Osmanlı Devri 1911-1912..., 1980, s. 21).

Birinci Dünya Savaşı öncesi Tıp Fakültesi'nde öğrenimlerini tamamlayan askerî doktorlar Askerî Tıbbiye Okulu'nda gereken bilgiyi alıyor ve Gülhane Tatbikat Okulu'nda kendi dallarında ihtisaslaşarak askerî hekimliği yürütüyordu. Sağlık hizmetlerinin, bu tür yetişen doktorlarla düzeltilmesi düşünülmüştür. Sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi gayesiyle Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na 24 Aralık 1913 tarihinde Süleyman Numan Bey (Tbp. General Süleyman Numan) getirilmekle işe başlandı. Ayrıca sağlık hizmetlerin düzene konması için Almanya'dan bir

ıslah heyeti getirilmişti. Bu heyet içinde bulunan Albay Mayer adındaki doktorun niteliklerinden yararlanılmak gayesiyle, kendisi Başkan Süleyman Numan Bey'e müşavir yapıldı. İlk düzenleme olarak işe yaramayan bütün doktorlar terhis edilerek, genç ve yetenekli subaylara görev verildi. Bu düzenlemeyle ordu sağlık teşkilatları güçlü ve yetenekli doktorlara teslim edilmiş oldu. Düzenleme çerçevesinde her kolordu karargâhına bir baştabip, baştabibe yardımcı olmak amacıyla iki yardımcı tabip, baş eczacı ile bir yardımcı eczacı, ayrıca kolordulara bağlı sıhhiye deposuna müdür olarak bir eczacı görevlendirilmesi planlanmış. Tümen karargâhlarında da bir yarbay başhekim ve yardımcı tabip yüzbaşı, alay ve taburlarda ise eskiden olduğu gibi taburda binbaşı rütbesinde tabipler bulunarak görev yapacaktı. Müşavir olarak görev almış olan doktor Mayer'in yardımıyla birlik revirleri de düzene sokuldu. Böylece hastanelerin hasta sayıları azaltılmış. Yapılan düzenlemeler neticesinde kolordu merkezlerinde üçer yüz yataklı, tümen merkezlerinde iki yüz sonra iki yüz elli yataklı, Erzurum Edirne, İzmir gibi müstahkem mevkiilerde ise beşer yüz yataklı hastanelerin açılmasına yoluna gidilmiştir. Böylece hastanelerin sayısı 47, yatak sayısı da 13.450 kapasitesine ulaşacaktı. Düzenleme neticesine bir doktora 50 yatan hasta düşecekti. 250 yataklı hastaneler için bir yarbay baştabip ve 500-750 yataklılara ise bir albay baştabip konulmuştu. Kadrolarla diğer sağlık personelinin durumu da ayarlanmıştı (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari..., 1985, s. 142-143).

1913 yılında illerde sağlık müdürlükleri kurulmaya başlanmış. Sağlık müdürlükleri kurulduğu ilin tüm sağlık işlerinden sorumlu hale getirilmiştir (Saltık, 1998: 16). 1914 yılında çıkarılan kanun ile sağlık hizmetlerini yürütme görevi Dahiliye Nezâreti'ne bağlı bir biçimde kurulmuş olan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne verilmiştir (Fişek, 1983, s. 158). Osmanlı Devleti'nin günün şartlarına göre sağlık sistemini geliştirip sağlık personeli yetiştirmek amacıyla atmış olduğu adımlar yeterli olmamış. Ordunun sağlık hizmetlerinde zaman zaman sıkıntılar yaşanmış. Belirlenen düzenlemeler çerçevesinde uygulamalar yapılırken, Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. Bundan dolayı sağlık hizmetleriyle ilgili yeniliklerin büyük çoğunluğu savaş içerisinde gerçekleştirilmeye çalışıldı (Aydın ve Ergün, 2018, s. 55).

2. ÇARLIK DÖNEMİ KARS'TA SAĞLIK HİZMETLERİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı'nın 2 yıllık bütçesini aşan bir milyar yüz bin altın rublelik "Savaş Tazminatı" yerine Kars, Ardahan ve Batum'u (Elviye-i Selâse) Ruslara bırakmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde

kaybedilen Elviye-i Selâse için 3 Mart 1918 tarihinde Ruslar ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Türk-Rus sınırının belirlenmesi için halk oylaması yapılacaktı. Kars, Ardahan ve Batum halkının çoğunluğunun Osmanlı Devleti'ne katılmak istemesi yönünde oy vermesi üzerine, 15 Ağustos 1918'de bir Beyanname-i Hümayun ile yeniden Anavatana katıldığı ilan edilmiştir (Aydın, 2021, s. 208). 18 Kasım 1877 tarihinden 25 Nisan 1918 tarihine kadar Rus işgalinde kalmış olan Kars'ta bu süreçte sağlık hizmetleri şu şekildeydi:

1886-1888 yılları arasında Kars'ta 207 yatak kapasiteli bir askerî hastane bulunmaktaydı. Bu hastane Eylül 1888 tarihinden itibaren Çakmak tepelerinde yer alan yeni binasına geçmiştir. Belirtilen dönemde Kars'ta bu askerî hastaneden başka hastane bulunmamaktaydı. Aynı yılda 25 subay, 1211 asker ve zaptiye, 233 sivil olmak üzere toplam 1469 hasta hastaneye başvurmuştur. 1887 yılında bütün vilayette 4764 çocuğa, 1888 yılında 5876 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır. 1888 yılında bütün ilde 6 sivil ve 27 askerî doktor ile üç veteriner bulunmaktaydı. Bu doktorlardan 12'si Kars'ta diğerleri ise Kağızman, Ardahan ve Oltu'da görev yapmaktaydı. 1888 yılında 4474 daimî ve 5000 kadar da geçici olmak üzere toplam 9474 nüfuslu Kars'ta hastalıklardan dolayı ölenlerin sayısı 183 kişiydi. En fazla ölüm nedeni solunum yolları hastalıklarından kaynaklanmıştır. Ölenlerin 65'i bir yaşın altındaki bebekler, 49'u 1-5 yaş arası, 12'si 5-10 yaş arası çocuklar ve 17'si 10-25 yaş arası çocuk ve gençlerdi (Badem, 2010, s. 276-277).

1899 yılında Kars'ta sivil doktor sayısında artış görülmüştür. 1888 yılında 6 olan doktor sayısı 11 yılın ardından 10'a ulaşmıştır. Bu tarihte 4'ü Kars merkezde, Ardahan, Kağızman, Oltu, Arpaçay (Grenadarskoye), Başköy ve Karaorgan'da 1'er sivil doktor bulunmaktaydı. Belirtilen doktorların içinde yalnızca Kağızman'da bulunan doktor kadın idi. Ayrıca bu dönemde Kars'ta iki dış doktoru bulunmakta bu doktorların biri kadın idi. Kars'ta 8 ebe, 17 sağlık memuru ve 9 çiçek aşıcısı bulunmaktaydı. Sağlık hizmetleri adına Kars, Kağızman ve Ardahan'da birer eczane bulunmaktaydı. Belirtilen üç eczaneye 1899 yılında 14418 reçete gelmiş. Bu reçetelerle 8028 rublelik, reçetesiz olarak da 3465 rublelik ilaç ve tıbbi malzeme satılmıştır. Ayrıca sancak doktorlarının yönetimindeki ilaç depolarından halka ücretsiz ilaç da veriliyordu. Bu ilaçların giderleri sancak menafî sandıklarından karşılanıyordu. Küçük ve birçok eksikliği bulunan Kars Hastanesinde, 1899 yılının başlarında 198 hasta bulunuyordu. Yıl içinde 2539 hasta daha gelmişti. Bu hastalardan 2425'i taburcu, 40'ı sevk, 80'i ise ölmüştü. Gelen hastaların 2265'i asker, 71'i subay 21'i zaptiye, 30'u sivil

mahkum, 5'i askerî mahkum 148'i de sivil halktan idi. 1912 yılında Kars'taki askerî doktorlar dışında sivil doktorların sayısı merkezde 5, sancaklarda 12 olmak üzere toplam 17 kişi olmuştu. Ayrıca 2 diş doktoru ile 48 sağlık memuru ve ebe görev yapıyordu. Hastanelerin sayısı 10'a ulaşmıştır. Hastaneler dışında 8 sağlık ocağı mevcuttur. Kars'ta iki, Ardahan, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu'da birer eczane bulunmaktaydı (Badem, 2010, s. 277-278). 1911 yılında Kars'ta tifo, difteri ve kolera gibi salgın hastalıklar görülmüş. Özellikle tifo vakası bölgenin maddi durumu iyi olmayan kesimlerde görülmüş. Bu vaka karşısında sağlık görevlileri ciddi çalışmalar yürütmüş. Bu sağlık görevlileri içinde 15 doktor ve 48 hemşire görev yapmıştır (Boy, 2019, s. 35).

2.1. Kafkas Cephesi'nde Sıhhi Durum

02 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'te savaşa girmiştir. Bu dönem yalnızca askerî açıdan değil sıhhiye hizmetleri açısından da büyük hazırlıklara girilen bir dönem olmuştur. Savaş hazırlıkları sürecinde Kafkas Cephesi'nde sağlık personeli bakımından sıkıntı çekilmiş. Cepheye salgın hastalıklarla mücadele edilebilmesi amacıyla ihtiyaç eksikliği olan doktor ve sağlık personeli açığı kapatılmaya çalışılmış. Bu çerçevede çıkarılan kanunla 20 yaşından başlayıp 45 yaşına kadar olan sivil doktorlar, diş doktorları ve eczacılar ordu emrine alınmıştır. 1 Ağustos 1914 tarihinde çıkarılan kanunun üzerinden iki ay geçtikten sonra 234 olan doktor sayısı 425'e yükselmiştir. Sıhhiye Dairesi son sınıf öğrencileri, tıp fakültesinin ara sınıf öğrencileri, diş ve eczacılık öğrencileri sıhhiye başçavuşu olarak görevlendirilmiştir (Aydın, 2014, s. 33). Savaş döneminde cephenin sağlık teşkilatı düzeninde her kolorduda üç seyyar hastane ve her tümende bir sıhhiye bölümü bulunmaktaydı. Sınır ve jandarma taburlarının da sadece birlik sıhhiye teşkilatları mevcuttu. Cepheye ordunun ağırlik merkezi konumunda bulunan Erzurum, nitelik bakımından cephe gerisinde büyük bir hastaneye sahip olabilecek durumdaydı. Ordunun burada yığılmış olması neticesinde 10-12 bin yatağa ihtiyaç duyulmuş. Fakat savaşın başladığı gün Erzurum'daki mevcut hastanede sadece 900 yatak bulunmakta ve üç adet de sıhhiye istasyonu yer almaktaydı. 189 bin mevcutlu bir ordu için cepheye seyyar hastanelerde 1800, geride de 2850 olmak üzere toplam 4650 yatak mevcudu bulunmaktaydı (Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri, 2011, s. 12).

Kafkas Cephesi'nde seferberlik ilan edildiği zaman 10. Kolordu sağlık hizmetleri için altı seyyar hastane ve üç sıhhiye bölümü teşkil etmiştir. Seferberliğin on üçüncü gününde cepheye seyyar hastanelerde 164 insan, 71 hayvan ve 24 araba görev almaktaydı. (Selahattin, 2006, s. 9,15). Oysa

seferde her tümen için bir sıhhiye bölüğü, her kolordu içinde dört ile altı seyyah hastane kurulması kararı alınmıştı. Belirtilen sıhhiye bölükleri ve seyyah hastanelerin büyük bir kısmı personel ve malzeme eksikliğinden dolayı kurulamamıştı. İlaç durumu da cephede yeterli değildi (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1993, s. 55).

Rusların, Sarıkamış bölge komutanı General Berhman'ın yazışmalarında cephedeki sıhhi durum hakkında bilgilerde mevcuttu. General Berhman, 50. Türk Alayının tamamen (alay komutanı, 12 subay, 6 dağ topu, birçok makineli tüfek semerleri) esir edildiğini, O sırada Sarıkamış'ta 40'ı subay olmak üzere 3.000'den fazla Türk askerini esir aldıklarını, yaralı esirlerin tedavilerine bakmak üzere birkaç esir Türk doktorunu hastanelere gönderdiğini belirtmiştir (Nikolski, çev. Nazmi, 1990, s. 47). Cephede 1. Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral Lastoçkin tarafından Türk yaralıların ve esirlerin sevkleri hususunda bazı tedbirler alınmış. Lastoçkin, bütün hastane ve kışlaların Türk esir ve yaralılarla dolu olduğu, 20 Aralık günü bu sayının 12.000 kişiye ulaştığını belirtmiştir. General Berhman esir kabilelerini Kars'a gönderdikten sonra, yaralıların da gönderilmesi için ulaştırma kolları ve gerekse ağırlıklara ait arabalara bindirilerek derhal Kars'a gönderilmeleri hususunda düzenleme yapılmasını istemiştir. Türk yaralı askerlerin himaye ve sevkiyat işleri için General Baratof'un Divnik'e gönderilen kolu görevlendirilmiştir. Türk esirlerinin sorgularında vermiş olduğu bilgilerde karargâh ve bir subay gazinosunun Başköy'de bulunduğu, Emirhan'da ise bir hastanenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Nikolski, çev. Nazmi, 1990, s. 49,51). Bunun dışında 17. Tümen'in komutanı Kurmay Yarbey Tahir Bey Sarıkamış önlerinde Taşlıtepe'de hafifçe bacağından yaralandıktan sonra bir gece sıhhiye bölümünde kalmış, oradan da Divnik Köyündeki hastaneye gitmiş, hastanede iken esir düşmüştü (BOA. HR.SYS, 2198.19). Bu bilgi ışığında Divnik'te de bir hastanenin varlığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihlerde İd kasabasında da bir hastane bulunmaktadır. Bu hastanenin varlığına M. Derviş Kuntman'ın 17 Şubat 1915 tarihli anısında rastlanmaktadır. Kutman anısında; "İd kasabasında hastane açıldığını duydum. Buraya yakın olduğu için gidip görmek ve oradaki arkadaşlarla görüşmek istedim. Havanın soğuk ve her tarafın don olduğu bir gündü. Hastanenin kapısı önünde bir vurgun arabası içinde birbiri üzerine yığılmış bir sürü cenaze gördüm..." (Kuntman, 2009, s. 198). Rusların kontrolü altında bulunan Sarıkamış Garnizonunda da sağlık hizmetleri açısından hayvan hastanesi, insan hastanesi ve nakahathanesi (şifa yurdu, dinlenme yurdu) bulunuyordu (Aydın, 2015, s. 507).

Rus yetkililer cephedeki hastalık ve salgınlardan dolayı Türk

esirlerinin kalmış oldukları binaları dezenfekte etmek maksadıyla 2. Türkistan Kolordusu kuruluşunda bulunan 32. Temizleme Müfrezesini görevlendirmiştir. Esirlerde dizanteri vakaları ve şüpheli bazı hastalıklar görüldüğünden, temizleme sırasında bunların mahiyeti de tespit edilmiştir. Sarıkamış'ta bulunan birlik komutanları, daire ve müessese müdürleri işgal etmekte oldukları binalar ve çevrelerinin, tam bir temizlik ve düzen içinde bulunmalarına ciddi bir önem verecek ve çıkması muhtemel bulaşıcı hastalıkları böylece önlemiş olacaktırlar. Gerek Ordu Karargâhı'nın ve gerekse Sarıkamış bölgesinin genel sıhhi durumunu denetlemek üzere, kolordu başhekimlerinin başkanlığında ve kolordu karargâh şube müdürlerinin göstereceği ikişer üyeden oluşmak üzere sıhhiye komisyonları oluşturulacak. Bu komisyonlar kendi kolordu bölgelerinde bulunan bütün birliklerin detaylı bir şekilde sıhhi kontrolünü yapacaktır. Bu gibi kontroller heyet başkanlarının göstereceği gereklilik üzerine arada bir tekrar edilecek ve birliklerce alınması gereken tedbirler hakkında birlik komutanlarına bilgi verilecektir. Komisyon tarafından görülecek şartlar hemen uygulanacaktır. Sıhhi denetlemeler sırasında birliklerden de temsilci bulunacaktır (Nikolski, çev. Nazmi, 1990, s. 80).

Rus birliklerinin 11 Ocak 1916'da taarruza geçmesi üzerine 15 Ocaktan itibaren her türlü ihtimale karşı cephede geriye doğru yaralı ve hasta sevkine başlanmıştır. Bu sevkler amacıyla Kars'ın Sarıkamış İlçesine bağlı Yeniköyde 500 yataklı hastane açılmıştır (Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri, 2011, s. 54). 1916 Mart'ındaki salgın hastalıklar (tifüs, ishal ve özellikle iskorbit) orduda %24 nisbetinde ölüme sebep olmuştu. Bu durum cephede sıhhi teşkilatın yeterli olmadığını gözler önüne sermiştir (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1978, s. 25).

23 Mart 1917 tarihinde Başkomutanlık Vekaleti ordunun şubat ayında verdiği işe kuvvetleriyle, silah mevcutları arasında fark olup, silah sayısının fazla olduğunun anlaşıldığını bildirmiştir. Bunun için sağlık durumları cephede kullanılmaya elverişli erlerin seçilerek, cepheye gönderilmelerini, sağlık durumları hiçbir yerde kullanılmaya elverişli olmayan erlerinde terhis edilmeleri bütün ordulara bildirilmiş (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1978, s. 251). Gerek yığınak zamanında ve gerekse muhaberelelerin devamı süresince sağlık işleri şu şekilde yürütülmüştü: Cephede yaralanan erler kurumuş dere yataklarına doğru kayarak buralarda toplanırlar. Yaralı yuvası ismi de verilen bu yerlerde toplanan yaralı askerler tezkereciler tarafından buralardan alınarak alayın sargı yerine taşınırdı. Buralarda ilk müdahaleleri yapılan yaralı ve

hasta erler daha sonra arabalarla tümenlerin açtığı büyük sargı yerine götürülürdü. Yaralıların büyük bir kısmı araba eksikliği ve yolların elverişsizliği durumundan ötürü mekkare hayvanının arasına bağlanan sedye ile taşınıyordu. Daha büyük sargı yerine getirilmiş olan yaralı ve hasta erler yaralanma durumu ve hastalık derecesine göre sınıflara ayrılıp buradan seyyar hastanelere veya memleket içi hastanelere taşınırlardı. Seyyar hastane ve memleket içi hastanelere taşınma sırasında birliklerin kendi mevcut araçlarından, boş olan erzak ve cephanelerinden de istifade edilmişti. Kışın yolların kapanması ve araçların hareket edememesi halinde hasta ve yaralı erler ilkel bir şekilde tedavi edilirdi (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1978, s. 326).

Kafkas Cephesinde hastalıklara bağlı olarak büyük oranda ölümler gerçekleşmiş. Bu ölüm oranlarının yüksek olmasının en önemli sebebi hekimlik bilgisi zayıf olan doktorların fazlalığı ve bulaşıcı hastalıklar gösterilebilir (Aslan, 2021, s. 403). Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede en önemli husus koruyucu sağlık uygulamalarıdır. Bu uygulamanın amacı, bireylerin gelişmesini engelleyen nedenlerin belirlenerek bireyleri bu engellerin etkisinden korumaktır. Birinci Dünya Savaşı'nda salgın hastalıklarla mücadele konusunda önemli adımlar atılmıştır. Atılan önemli adımlardan biri de 13 Nisan 1914 tarihinde yayınlanan "Emraz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnamesi"dir (BOA. İ.DUİT. 22.17). Belirtilen nizamname 1930 yılında çıkarılmış olan Hıfzısıhha Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır (Küçüköğlü, 2019, s. 54).

15 Kasım 1905 tarihinde kurulmuş olan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si, Milli Mücadeleye giden süreçte Kars ve çevresinde kurulmuş olan milli teşkilatlanmalara ve bölge halkına yardımcı olmaya çalışmıştır. Rus işgaline maruz kalmış Kafkasya, Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz bölgelerinde yaşayan Müslüman-Türk halkına "Kardeş Kömeği" adı altında insani yardımlar yapmıştır (Aslan, 2000, s. 54-55). Belirtilen yardımların arasında sağlık işleri de mevcuttur. Cemiyetin "Felaket ve Harpzedelere Yardım Şubesi", yardımları gerçekleştirebilmek için Çar'dan gerekli izinleri almış. Alınan izin sonrası Tiflis'ten Kars'a gelen Dr. Sultanoğlu Hüsrev Bey, bölgede bazı incelemelerde bulundu. İncelemeler sonrasında Bakü'den göndermiş olduğu Efendizade Ruşen Efendi, cemiyetin bir şubesini Kars'ta açmıştır. Kars şubesinin açılmasından sonra Ardahan, Oltu ve Kağızman'da da şubeler açılmıştır. Cemiyet-i Hayriye'nin Kars Şubesi, Oltu, Kağızman, Ardahan ve Sarıkamış'ın Benli Ahmet Köyü'nde birer yetimhane, Ardahan'da bir hastane, Karahamza ve Hanak Köylerinde İaşe Merkezi, Ardahan'ın Değirmen Köy, Sarıkamış'ın Karahamza, Oltu'nun Penek,

Posof'un Duğur Köylerinde Sağlık Bakım Evleri açarak, İstihlak Kooperatiflerinin kurulmasını sağlamıştır (Kılıç, 2016, s. 35).

3. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE KARS'TA SAĞLIK HİZMETLERİ

Milli Mücadele döneminde hastalıklarla mücadele konusunda Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) 3 No'lu yasa ile 2 Mayıs 1920 tarihinde kurulmuştur (Düstur, Üçüncü Tertip, 1960, s. 6). Vekaletin kurulmasından sonra vekaletle bağlı müdürlükler, belediye tabiplikleri tarafından idare edilerek çalışmalarını sürdürmüştür (Küçüköğlü, 2019, s. 54). Vekaletle ilk olarak Rıza Nur bakanlık yapacaktır (Ege, 1998, s. 9). Dr. Adnan Adıvar'ın vekaletle bakan olarak atanmasının ardından ilk iş olarak, elde yeterince bilgi olmamasından dolayı tüm bölgelere telgraf çekilerek görevde olan hekimlerin isimleri istenip bu isimler kayıt altına alınmıştır (Erginöz, 1988, s. 179).

Kurtuluş Savaşı'nda 9.167 kişi savaşta ve 22.543 kişi hastalıktan ölmüştür. 31.173 kişi yaralanmış, bunlardan hastanelere gönderilen 5.000 kadar kişiden 1.718'i ölmüş, ayrıca 1.112 kişi esir olmuştur. Kurtuluş Savaşı'na katılan ve savaşın etkisinde olan bölgelerdeki sağlık çalışanları bir yandan ellerinde sınırlı şekilde bulunan ilaç ve malzemeyle hastaları iyileştirmeye çalışıyor, diğer yandan gerektiğinde ise savaşa dahil oluyorlardı (Ege, 1998, s. 10).

Kazım Karabekir Paşa emrindeki kuvvetler içinde 7. Süvari Tümeni'nde üç sıhhiye bölüğü, 6 ve 7 No'lu Seyyar hastaneler bulunmaktaydı. Bu sıhhi kollar hareket süresince faaliyetlerine devam etmiştir. Bu sırada 11. Tümen Iğdır'da bir hastane açmıştır (Devişoğlu, 2009, s. 122).

1920 yılının Temmuz ayında Kolordunun sağlık kurumlarına çevre hastanelerden katılımlarla beraber 1.173 hasta ve 49 yaralı gelmiştir. Gelen hastalardan 540'ı, yaralıların ise 27'si tedavi edildikten sonra taburcu edilmiştir. 633 hasta ve 23 yaralının tedavisi ise bir sonraki aya ertelenmiştir. Hastaların bir kısmı lekeli humma, dizanteri, verem, sıtma, frengi, bel soğukluğu ve İspanyol nezlesi gibi hastalıklara yakalanmıştı (Erat, 2005, s. 1486).

Milli Mücadele döneminde Türk birlikleri arasında tifüs, tifo, veba, kolera, hummayı racia, dizanteri ve frengi görülen hastalıkların başında gelmektedir. Doğu Cephesi'nde askerlerde tifüs salgınına rastlanması üzerine, salgın bölgelerine aşılardan gönderilerek hastalık kontrol altına

alınmaya çalışılmıştır. Salgın hastalıklara karşı Milli Savunma Vekaleti tarafından 14 Ağustos 1920 tarihinde tedbir olarak aşı uygulanmasına dair yönetmelik yayınlanmıştır. Yönetmelikte çiçek, dizanteri, kolera ve tifo aşılarının ne kadar süre içerisinde yapılacağına dair maddeler yer almıştır. Salgın hastalıklarıyla mücadele kapsamında Anadolu'da serum üretme tesisleri açılmıştır (BOA. DH.KMT. 2349.10).

1920 yılının Ekim ayında Cephe birlikleri Sarıkamış'ın ilerisinde bulunan Novaselim'e alınmış. Bu hareket sırasında 200 yatak kapasiteli Horosan Hastanesi Sarıkamış'a nakledilmiştir. 9. Tümen Seyyar Hastanesi, 1 Numaralı Hastane ismin almış. 12. Tümen Seyyar Hastanesi ise 2 Numaralı Hastane ismini almıştır. Belirtilen 1 ve 2 numaralı hastanelerde Sarıkamış'ta cephe emrine verilmiştir (Türk İstiklal Harbi, Kurtuluş Savaşı İdari Teşkilatı, 1975, s. 548). Kars'ın kurtarılmasından sonra 1 No'lu Hastanede (9. Tümen Seyyar Hastanesi) tedavi gören ve ameliyat olmaları gereken hastalar Erzurum Merkez Hastanesi'ne, hastalıkları ve yaraları hafif olan hastalar 2 No'lu Hastaneye (12. Tümen Seyyar Hastanesi) nakledilerek, 1 No'lu Hastane Kars'a gönderilmiştir. Kars'ta Ermeni hasta ve yaralıları teslim alınarak şehir hastanesinde tedaviler başlamıştır. Aralık 1920'de hareketin devamı ve Gümrü'nün işgalinden sonra da Hasankale Hastanesi Sarıkamış'a ve Sarıkamış'ta bulunan 2 No'lu Hastane, Gümrü'ye nakledilmiştir. Sağlık Bakanlığı'nın 1921 Mart ayı raporuna göre Doğu Cephesi'nde gelişen hareket çerçevesinde Erzurum Hastanesi yatak kapasitesi 300'e indirilmiş, Sarıkamış Hastanesi Yatak sayısı 200'den 300'e çıkarılmış, Ardahan'da 50 yataklı bir hastane kurulmuş, Şahtahtı'nda küçük bir hastane şubesi açılmış. 11. Tümen, karargâhını sıhhiye bölükleriyle birlikte Iğdır'dan Ardahan'a taşıyıp Mürettep Tümen adını almıştır (Aydın, 2014, s. 237-238).

1922 yılının Mayıs'ında Doğu Cephesi'nde hastane mevcudu şu şekildedir; Erzurum'da 500, Kars'ta 400, Sarıkamış'ta 300, Erzincan'da 200, Trabzon'da 200 yataklı hastane mevcuttu. Iğdır, Ardahan, Van, Bayburt, Karaköse ve Kızılcakçak'ta da küçük birer hastane bulunmaktaydı. Ayrıca Kars'ta revirleri mevcut olan Tümen Sıhhiye Müfrezesi de bulunmaktaydı (Erat, 2005, s. 1486). 1922 yılında Iğdır'ın ova bölgelerinde sıtma vakası ciddi oranda artış göstermiş. Sıtma vakası genellikle akarsulardan sulama amaçlı faydalanılan bölgelerde görülmüştür (Gümüşçü, 2003, s. 141).

Milli Mücadele yıllarında salgın hastalıklar Anadolu'nun büyük bir kısmını etkilemiştir. Bu yıllarda alt yapıların kötü oluşu, hastanelerde malzeme eksiklikleri sağlık hizmetlerini sekteye uğratmıştır. Özellikle ameliyathanelerde gerekli araç ve gereçlerin olmaması, yaralıların uyuşturulmadan tedavi edilmesine neden olmuştur (Aslan, 2021, s. 407).

3.1. Sarıkamış Sıhhiye Mektebi (Küçük Zabıt Sıhhiye Mektebi)

Kazım Karabekir, okulun kuruluş gerekçesini sıhhiye ve Musavenet-i İstimaiye Vekaleti ve Milli Müdafaa Vekaleti'ne göndermiş olduğu 2 Mart 1920 tarihli yazısında şöyle açıklamaktadır: “1336 (1920) senesi Umumi Harbin bıraktığı afetleri görerek, doğunun küçük sıhhiye memuruna olan ihtiyacını da düşünmüştüm. Sıhhiye Umum Müdürlüğünün Küçük Sıhhiye Mektebi programı dâhilinde fakir ve şehit çocuklarını yetiştirmeyi uygun bulmuş ve bir de mektep açmışım. Daha o zaman yani 23 Mayıs (1920) tarih ve 1412 numaralı telgraf ile Milli Müdafaâ Vekaletine ve Umur-ı Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimaiye Vekâletine de arzı malumat etmişim” (Karabekir, 2015, s. 270).

Okulun açılış tarihlerinde Kars ve Sarıkamış Rus işgalinde olduğu için bu okulun Erzurum'da açılmış olabileceği kanaatini vermektedir. Sarıkamış düşman işgalinden ancak 29 Eylül 1920 tarihinde kurtarılmıştı (Karabekir, 1969, s. 889). Diğer taraftan, okulun kuruluş tarihlerinde Kazım Karabekir'in henüz Erzurum'dan ayrılmadığı da bilinmektedir (Karabekir, 1969, s. 743). Sarıkamış'ın alınmasından sonra, Sıhhiye Mektebi ancak 1923 yılında buraya nakledilmiştir. Sarıkamış hastanesinde öğretim yapan Sıhhiye Mektebi 1 Mayıs 1921'de birinci devre öğretimin sona ermesiyle, ilk mezunlarını vermiş ve okulda 30 öğrenci diploma almıştır (Karabekir, 1969, s. 111). Mezun olan bu öğrenciler, Erzurum vilayeti emrine verilmiş ve “Küçük Sıhhiye Memuru” unvanı ile kazalara memur tayin edilmiştir (Karabekir, 2015, s. 270). Halkın hayatıyla yakından ilgilenen öğrencilerin doğu vilayetlerinde sağlık konusunda büyük hizmetleri olmuştur (Hakimiyeti Milliye, 16.10.1922). İkinci devre öğretimi ise Mart 1923 sonlarında tamamlanmış ve bu öğretim devresinde de 20 öğrenci diploma almıştır (Karabekir, 2015, s. 270). İkinci devre eğitim görüp mezun olanlar hakkında Sarıkamış'ta çıkmakta olan Varlık Gazetesi'nde; “İkinci devre tahsilin teorik ve pratik eğitimini Sarıkamış hastahenesinde tamamlayan sıhhiye öğrencileri, bu son hafta içinde geçirdikleri umumi imtihanında liyâkatlarını ispat ederek diploma almaya hak kazanmışlardır. Kısmen şehid veya malul subay evladı ve ekseriisi yetim bulunan öğrencilerin imtihanları gerçekten takdir ve hatırlanmaya değer bir muvaffakiyetle geçmiştir” (Varlık, 29.03.1923). İkinci devre mezunları diplomalarını almış olmalarına rağmen Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'nin izni alınmadığından kendilerine görev verilmemiştir. Vekalet bu sıhhiye memurlarının tanınmayacağını ve Küçük Sıhhiye unvanı verilmeyeceğini ve mükellefiyet haricinde bulunan bu talebenin ilişkilerinin kesilmesinin, emrini vermiştir” (Karabekir, 2015, s. 270). Karabekir, verilen bu emir üzerine kararı

değiştirmek amacıyla vekaletle yazdığı yazı da bir sonuç vermeyince yaklaşık üç yıllık bir öğretimden sonra Sıhhiye Mektebi hukuki niteliğini kaybetmiş ve sonra da kapanmıştır (Köstüklü, 2009, s. 125).

Kazım Karabekir Paşa'nın çabalarıyla bölgede birçok kurs açılmıştır. Sağlık hizmetleriyle ilgili olarak 1 Kasım 1921 tarihinde 5 öğrenci mevcuduyla dişçilik kursu açılmıştır. 15 Ocak 1921 tarihinde diploması olmayıp köylerde pratik bilgiye sahip ebeler için dört ay süreyle Ebelik kursu açılmış. İki dönem devam eden bu kurs aracılığıyla yaklaşık yüz kadın ebe yetiştirilip kendilerine diploma verilmiştir. Belirtilen ebeler Erzurum vilayeti emrinde özellikle köylerde büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Sağlık hizmetlerinin gelişimi açısından 1 Kasım 1922 tarihinde Kars Hastanesi emrinde 18 öğrenci mevcuduyla Sıhhiye Kursu da açılmıştır (Aydın ve Işık, 2018, s. 95-96). Ebelik eğitimi verilmesi konusunda açılmış olan ikinci kursa hava şartlarından dolayı katılamayanlar için Mayıs ayının üçüncü haftasında tekrardan kurs açılarak genel sağlık ve çocuk hastalıkları konusunda eğitimler verilmiştir (Öncü, 2000, s. 288).

4. CUMHURİYET DÖNEMİ KARS VE ÇEVRESİNDE SAĞLIK HİZMETLERİ

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de sağlık kuruluşlarının gelişimine paralel olarak hastalıklarla mücadele yöntemlerinde de gelişmeler kaydedilmesine rağmen bazı bölge ve şehirlerde sağlık olanakları istenen düzeye çıkarılamamıştır. Kars'ta bu durumda olan şehirler arasındadır. Kars Milletvekili Ömer (Tarım) Bey 8 Eylül 1923 tarihindeki meclis konuşmasında Kars'ın her şeyden mahrum olduğu, sağlık hizmetleri, doktor sayısı olarak büyük eksiklikler olduğu ve bu durumun derhal çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 08.09.1923, s. 471). Cumhuriyet döneminde anne çocuk sağlığına yönelik olarak doğum ve bakım evleri açmaya önem verilmiş, anne ve çocuklar için ayrılan yatakların sayısı artırılmaya çalışılmıştır. 1925 yılında Ankara ve Konya'da birer doğum ve bakım evi açılmasının hemen ardından birçok ilde doğum ve bakım evleri açılmış bu illerden bir tanesi de Kars'tır. Kars'ta açılmış olan Doğum ve Çocuk Bakım Evi'nin toplam 20 yatak kapasitesi bulunmaktaydı. Bu yatakların yarısı kadın, diğer yarısı ise çocuklar için ayrılmıştır (Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri 1923- 1983 ve 1982 yılı Çalışmaları, 1983, s. 31) 1934 yılına kadar 13.496 hastanın tedavisi burada gerçekleşmiştir. 1946 yılına kadar Kars Doğum ve Çocuk Bakım Evi'nin yatak sayısı değişmemekle birlikte muayene edilen hasta sayıları şu şekildedir; (Aydın, 2023, s. 367-368).

Tablo1: Kars Doğum ve Çocuk Bakım Evinin Faaliyetleri (1929-1946)

Yıllar	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Yatırılan Hasta	-	8	208	183	204	214	269	220	311
Ayakta Tedavi	79	1290	2047	2751	2808	3484	4770	5385	4817
Yıllar	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Yatırılan Hasta	432	511	462	460	366	320	337	480	574
Ayakta Tedavi	3657	4368	3956	4016	2264	515	599	2476	2310

15 Şubat 1928 tarihinde alınan bir kararla Kars, Ardahan ve Batum halkından olup Rus okullarından sağlık alanında mezun olmuş, Kars ve çevresinde görev almak isteyen Müslüman sağlıkçıların diplomalarının onaylanması amacıyla Heyeti İlmiye'nin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Belirtilen heyet oluşturulana kadar belirtilen sağlıkçıların Kars, Ardahan ve çevresinde sağlık müdürlerinin gözetimi altında memur olarak görev almaları meclis tarafından kararlaştırılmıştır (BCA, 30-18-1-1, 4.48.9).

1931 yılında Karabağ bölgesinde görülen veba salgını, Nahçıvan ve Çulfa'ya yayılmış. Burada salgınla mücadele çerçevesinde İstanbul'da bulunan sağlık memurları görevlendirilerek bölgeye gönderilmiştir. Hastalıkla mücadele konusunda Kars'ta seyyar olarak bir veba laboratuvarı kurulacaktı. Kars'ta kurulmuş olan bu laboratuvarda serum, aşı hizmetlerine yer verilmiştir. Veba salgının bölgede yayılımını engellemek amacıyla hastalık taşıyan kişilerin ülke içinde gezip insanlarla temaslarda bulunmaması amacıyla Artvin ve Rize'nin bazı sınır kapılarında geçişler kapatılmıştır (BCA, 30-18,1-2, 18.14.6). Bölgeye trenle gelecek olanlar hastalıkla mücadele kapsamında önce aşılarını olacak ve beş gün karantina kalacaktır (BCA, 30-10-0-0, 177.221.2). 1931 yılının sonuna doğru Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nin, Kars Memleket Hastanesine tıbbi malzeme alınabilmesi için vermiş olduğu teklif hükümet tarafından kabul edilmiş. Alınan kararlar malzemeler için Kars Memleket Hastanesine 835 liralık bütçe ayrılmıştır (BCA, 30-18-1-2, 24.7.3). 1933 yılının Şubat ayında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nin almış olduğu karar ile Zonguldak Ereğli'deki ve Kars'taki Memleket Hastaneleri için 1170 lira 20 kuruşluk ödenek verilmesine karar verilmişti. Bu ödeneğin verilmesinde yabancı malı ilaçlar, ecza ve laboratuvar malzemelerinin alınıp eksikliklerin tamamlanması amaçlanmıştır (BCA, 30-18-1-2, 33.8.19).

Kars'ta 1935 yılı itibariyle Merkez ve 8 kazada toplam 2 hükümet doktoru bulunmaktaydı. Aynı yıl içinde Kars'a 5 doktorun ataması gerçekleşmiştir. Atama sonrası sadece bir kaza doktorsuz kalmıştır. Arpaçay

ve Çıldır kazalarında aynı yıl birer dispanser açılmıştır (Aydın, 2023, s. 368-370). Kars Memleket Hastanesi'nin şehrin nüfusuna göre en az 250 yataklı olması gerekirken bu sayı 1932 yılında 50 ile sınırlı kalmıştır. 1933 ve 1934 yılında ise hastanenin yatak sayısı 25'e indirilmiştir. 1935 yılında 40'ı ücretsiz 10'u ücretli olmak üzere hastanenin yatak kapasitesi 50'ye çıkarılmıştır. Hastane kadrosu daimî üyelerinin verdiği kararlar bu sayı yeniden 25 yatağa indirildi (BCA, 30-10-0-0, 65.433.3.2). Ancak 1938 yılında Kars Memleket Hastanesi'nin yatak sayısının ve personel sayısının artırılması planlaması yapılacaktır. Belirtilen hastanenin yıllara göre bütçesi şu şekildedir; (Aydın, 2023, s. 368-370).

Tablo 2: 1926-1940 Yılları Arası Kars Memleket Hastanesi'nin Bütçesi

Yıllar	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Bütçe	12.360	14.296	18.818	21.770	27.664	23.036	31.888	35.271
Yıllar	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	
Bütçe	13.719	23.588	22.876	24.635	22.912	28.236	29.060	

Kars'ta 1934 yılında birçok salgın vakasına rastlanmıştır. Kars'ta salgın hastalıklarla mücadele kapsamında 1935 yılında Kars Sağlık ve Sosyal Yardım Direktörlüğü tarafından hazırlanan raporda şehirde haziran ayı verilerine göre 2.082 kişi frengi hastalığına, 61 kişi cüzzam hastalığına yakalanmıştır. Bunun dışında şehirde kızıl, lekeli humma, çiçek, kızamık, boğmaca, difteri, tetanos ve kabakulak vakaları görülmüştür (Topçu, 2019, s. 2568). Vakalarla mücadele kapsamında halk bilinçlendirilmeye çalışılmış, hastaların toplu yerlerde olmaları yasaklanmış, aşılar yapılmış ve aşı ampulleri dağıtılmıştır.

1940 yılında Kars'ın sahip olduğu iki hastaneden biri olan Memleket Hastanesi'nin yatak sayısı 60'a çıkarılmıştır. Bu yatakların 25'i dâhiliye kısmına, 25'i hariciye kısmına ve 10'u da zührevi hastalıklara için ayrılmıştır. Belirtilen ikinci hastane ise 20 yataklı Doğum Evi'ydi (Ural, 2006, s. 146).

Kars'ta sağlık kurumları dışında Kars Halkevi de eldeki imkanlar çerçevesinde sağlık hizmetleri konusunda çalışmalar içinde olmuştur. Özellikle Köycülük şubesi hayvancılık, ziraat ve sağlık konularıyla ilgili olarak konferanslar düzenlenmiş halk bilgilendirilmeye çalışılmıştır.

4.1. Kars'ta Sağlık Konularıyla İlgili Kars Gazetesinde Çıkan Haberler

Kars yerel basında 1930 yılında şehrin sağlık konularıyla ilgili

bilgiler genellikle “Aylık Sıhhi Vukuat” ve “Sıhhi Faaliyetler” başlığı altında verilmiştir. 1930 yılında hafta bir çıkan gazetenin 1930 yılı sayısı incelendiğinde Ocak, Şubat, Nisan, Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında şehrin sağlık durumuyla ilgili bilgiler verilmiştir. Gazete Şubat ayında Sıhhat ve İctima-i Muavenet Vekaleti’ne evrak gönderecek kişileri bilgilendirmiş. Haziran ve Temmuz aylarında Umum Hıfzıssıhha Kanununun içeriğini okuyuculara ulaştırmaya çalışmıştır.

Ocak ayında Kars ile ilgili olarak 11 izdivaç, 606 doğum olayı (bunların 309’u erkek, 297’si kız) gerçekleşmiş. 1-5 yaş arası 15 çocuk ölmüştür. Şehirde ölmüş olan 63 kişiden yalnız 9’u doktor görmüş diğer 54 vefatı doktor görmemiştir. Şehirde 9 kızamık, 2 şarbon, 15 boğmaca öksürüğü, 1 tifo vakası görülüp tedavileri gerçekleşmiştir. 358 kişiye çiçek, 190 kişiye tifo aşısı yapılmıştır (Kars İl Gazetesi, 16 Kanunusani 1930, s. 2). 10 Nisan 1930 tarihli haberde Kars’ın bir aylık sıhhi durumu verilmiş. Gazete haftada bir çıktığından dolayı bu verilerin Mart ayına ait olduğunu söylemek pek yanlış olmayacaktır. Kars’ta bir ay zarfında gerçekleşen doğum, ölüm ve hastalıklarla ilgili olarak; 3 izdivaç, 182 doğum olayı (bunların 91’i erkek, 91’i kız), 35 ölüm gerçekleşmiştir. Hastalık olarak 15 kişide kabakulak, 1 kişide kızamık görülmüş ve bunların içinden 4 kişi vefat etmiştir. Şehirde 869 kişiye çiçek aşısı yapılmış. Şehirde işlenen suçlara bakıldığında 17 vurma, 13 darp olayı, 2 öldürme olayı, 2 tecavüz olayı (izaleyi bıkır) gerçekleşmiştir. Bu ayda Sarıkamış muayene evinde 34, Ardahan muayene evinde 7 hasta tedavi görmüştür. Memleket Hastanesi’nde 61 hasta tedavi altına alınmış, bu hastalardan 39’unun hastalığına şifa bulunmuş, 7’si tamamen iyileşmişti. 17 hastanın tedavisine devam edilmiş ve 5 kişi vefat etmiştir (Kars İl Gazetesi, 10 Nisan 1930, s. 2).

Mart ayında gazete sıtma dahiline alınan birkaç ilin ismine değinmiş. Frengi hastalığı için yapılacak teşkilat ve mücadele hakkında kısa bir bilgi vermiştir (Kars İl Gazetesi, 12 Haziran 1930, s. 1). Haziran ayının 27 ve 28. sayılarında, Temmuz ayında ise 30, 31 ve 32. sayılarda Umum Hıfzıssıhha Kanununa yer verilmiştir. Ekim ayında gazete şehrin mülki yapısı ve nüfusu ile ilgili bilgiler vermiştir (Kars İl Gazetesi, 23 Birinci Teşrin 1930, s. 2.)

Kars Hıfzı Sıhha Meclisi Sıhhiye Dairesinde Vali Akif Eyidoğan başkanlığında 1938 yılının Ocak ayında yapılan toplantıda, Kars’ta 100 kapasiteli bir cüzzam hastanesinin açılmasına karar verilmiştir. Toplantıda ayrıca 1938 yılından itibaren beş yatakla başlayıp daha sonra yatak sayısı artırılarak şekilde Belediye Zührevi hastalıklar dispanserinin açılmasına ve köy sağlık koruyucuları için kış ayında bir kurs düzenlenmesine yönelik çalışmalar yapılacağı üzerinde karar alınmıştır (Kars İl Gazetesi, 19 İkinci

Kanun 1938, s. 2). Toplantı sonra cüzzam ile mücadele amacıyla Leprozöri (cüzzam müessesesi) için kullanılacak olan binaların istimlak edilmesi yoluna gidilmiş. Fen işleri memuru Mustafa Baran cüzzam müessesesinin tadil, tamir ve ilaveleriyle ilgili proje hazırlayıp Sağlık Direktörü ve yetkili kişiler proje değerlendirmesi yapmıştır. Ocak ayında Kars'ın beş yıllık Sıhhat İşleri programı Sıhhat Vekaleti'nce onaylanmış, ayrıca Süleyman Mehmed Kuntalp Kars Doğum evine Doğum Uzmanı olarak tayin edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 29 İkinci Kanun 1938, s. 2). Süleyman Kuntalp'ın Kars'a gelişinin ardından doğum evi kadın bakım kısmında her gün saat 10.00-12.30 arası kadın hastaların muayeneleri yapılmıştır edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 2 Nisan 1938, s. 2).

1938 yılında Kars'ta sağlık koruyucuları sayısı ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalmış. Özellikle nahiyelerdeki bu eksiklikleri gidermek amacıyla gazeteyle ilan verilme yoluna bile gidilmiştir. Sağlık Korucusu Aranyor başlığı altında verilen ilanın şartları şu şekildedir; "...10 lira ücretle sağlık koruculuğuna istekli olanların Şubat'ın 20'nci gününe kadar Kars Vilayet Köy Bürosuna müracaat etmeleri gerekmektedir. 1-Merkez Susuz ve Digor Nahiyeleri Köylüsünden olmak (Çünkü buralarda çalışacaklar), 2-25/40 yaşında olmak (Askerlikte Sıhhiye içinde bulunanlar tercih edilir), 3-Bir buçuk ay kursa devam etmek, 4-Kurs müddetince yiyecek ve yatacak yeri kendisi temin etmek." edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 9 Şubat 1938, s.4).

Gazete Mart ayında Halk Sağlığı ve Köylerin Sıhhi durumu ile ilgili bilgilendirme yazısı paylaşmış. Yazıda köylünün sağlığı ve sağlamlığı, köyün sağlığı ve sağlamlığı konuları açıklanmaya çalışılmış. Bu yazıda Kars ve köylerine değinilmemiş olup Doğu Köyleri üzerinde genelleme yapılmıştır edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 9 Mart 1938, s. 2).

6 Nisan 1938 tarihinde gazetede çıkan haberde Kars Memleket Hastanesi'nin durumu ve eksiklikleri hakkında bilgiler verilmiş. Haberde özetle; hastanenin 60 yataklı olduğu, yazının hazırlandığı günde 54 hastanın tedavi edildiği, hastane yalnız hastalar değil belediye sıhhiyesine ait işlerini de yaptığı, hastanede bir başhekim bir de operatörden başka doktor olmadığını bundan dolayı mesai saatleri bitmesine rağmen doktorun halen hastanede kalmaya devam ettiğini, bundan dolayı Hastane Başhekimini Esad Bey'in takdir edilmesi gerektiği vurgulanmıştır edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 6 Nisan 1938, s. 3)

Gazete sağlık alanındaki atamaları da sütunlarına taşımıştır. Daha önce Süleyman Mehmed Kuntalp Kars Doğum Evi'ne Doğum Uzmanı

olarak atandığını bildiren gazete Ağustos ayında Iğdır Sıtma Mücadele Hekimliği'ne 300 lira ücretle Trakya Sıtma Mücadele hekimlerinden Hüseyin Ali Ergün'ün tayin edildiğini belirtmiştir. Aynı sayfada Doğum Evi Başhekimisi Doktor Raif Yesari'nin Manisa Hastanesi çocuk hekimliğine atandığı ve Pazar günü Kars'tan ayrılmış olduğunu yerine ise şimdilik Süleyman Bey'in baktığı ifade edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 16 Ağustos 1938, s. 2).

Çıldır'da sağlık hizmetleriyle ilgili haberlerde ise; beş yataklı muayene ve tedavi evinin olduğu, bina olarak yetersiz durumda olduğu, 1934 yılından 1936 yılına kadar ilçenin doktorsuz kaldığı, 1936 yılında Tıp Talebe mezunlarından Doktor Suavi Binokayın ilçeye gelişiyle sağlık hizmetleri alanında gelişmeler olduğu belirtilmiştir. Doktor ilk iş olarak frengi hastalığının tedavisine başlamış, kayıtlı olarak 350 kişinin tedavi edildiği, kayıtsızlarla birlikte bu sayı 452'ye çıkmıştır. Doktor köyleri ziyaret ederek buralarda taramalarda yapmış. Çıldır ilçesinde frengi hastalığı dışında cüzam hastalığı da görülmekteydi. Sıhhat müdürlüğü tarafından her iki hastalık için ilçeye aşılar gönderilmişti (Kars İl Gazetesi, 9 Eylül 1938, s. 2).

Eylül ayında Kars Memleket Hastanesi Baştabipliği'ne Esat Oktay atanmış. Bu atama dışında Çoruh küçük sıhhat memuru mektebi mezunlarından Açık göz 14 lira maaşla Posof Seyyar Sıhhat Memurluğuna, Ankara Numune Hastanesi hemşirelerinden Saffet Tozdu 14 lira maaşla Kars Memleket Hastanesi hemşireliğine, Kars merkez belediye ebesi Raife Güngör ise Çarşamba Belediye ebeliğine tayin edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 13 Eylül 1938, s. 2). Sağlık hizmetlerinin iyileşmesi amacıyla Iğdır'da açılması kararlaştırılan ve kadrosu tespit edilerek memur tayin edilen Sıtma Mücadele Şubesine doktor gelmemiştir. Iğdır'daki vatandaşlar için Memleket Hastanesi açmak amacıyla gerekli tedbirler alınıp bir takım tıbbi alet ve malzemeler İstanbul'dan getirilmiş ve bu malzemeler Kars Memleket Hastanesi'nde muhafaza altına alınmıştı (Kars İl Gazetesi, 20 Eylül 1938, s. 2).

Hastalıklarla mücadele kapsamında hastalığı yakalanmış olanların kendileri veya sorumlu yetkili hastalık konusunda il sağlık kurulunu bilgilendirmek zorundaydı. Kars'ın Arpaçay ilçesinin Meydancık köyü muhtarı İsmailoğlu Kurban Sürmeli köylerinde çıkan kızamık hastalığını ihbar etmediğinden dolayı, görevi ihmal ettiği gerekçesiyle hakkında tahkikat yapılmış kaza idare heyeti muhtar hakkında Türk Ceza Kanunu'nun 230. maddesi gereğince soruşturma açmıştır (Kars İl Gazetesi, 13 İkinci Kanun 1939, s. 1).

Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Mehmet Derviş Kuntman, cüzam hakkında halkın bilgilendirilmesi amacıyla 14-21-24-28-31 Mart, 4-7 Nisan 1939 tarihlerinde gazetede bir yazı dizisi ele almıştır (Kars İl Gazetesi, 14 Mart-7 Nisan 1939, s. 2). Gazete Doktor Süleyman Kuntalp'ın da kadın sağlığı konusundaki tespitlerine yer vermiştir. Kuntalp fazla çocuk doğuran kadınların çabuk ihtiyarladıkları ifadesinden sonra gebeliğin ve emzirmenin faydaları üzerinde durmuştur (Kars İl Gazetesi, 3 İkinci Kanun 1939, s. 1).

1939 yılının Ağustos ayında Kars İstasyon mahallesinde tifo vakalarının görülmesi üzerine Vilayet Sıhhat Teşkilatı tarafından aşılama işleri başlamıştır. Gerekli görüldüğü takdirde ikinci aşılarda vurulacaktır (Kars İl Gazetesi, 4 Ağustos 1939, s. 1). Ağustos ayında Kars Sağlık müdürü değişmiştir. Derviş Kuntman'ın Kırklareli'ye atanması üzerine Kars'a Esad Bengi atanmıştır. Aynı şekilde Kars Doğum Evi doktoru Süleyman Kuntalp'ta başka bir şehre tayin edilmişti (Kars İl Gazetesi, 18 Ağustos 1939, s. 2). Devlet memurlarının maaşları hakkında çıkan kanuna göre doktorların maaşlarına da zam gelmişti. Kars'ta bazı doktorların maaşı bu süreçte 35 liraya yükselmiştir. Kars'ta doktorlardan; merkez hükümet tabibi Nafiz Gürüz, Sarıkamış'ta Rahmi Karahasan, Iğdır'da Şeref Gürcen, Arpaçay'da Kamil Arran, Ardahan'da Midhat Kemal, Posof'ta İlhami Faydagör, Çıldır'da Faruk Akpek, Göle'de Hakkı Derman'ın maaşları zamlanmıştır. Ayrıca merkez sıhhat memuru Abdülkadir Bey ve Tuzluca sıhhat memuru Ali Sungur'un maaşları 17,5 liradan 20 liraya çıkmıştır (Kars İl Gazetesi, 25 Ağustos 1939, s. 2).

Ekim 1939 tarihinde iç hastalıklar hekimi Doktor Patalog Necati Eranil, Halit Paşa mahallesinde bulunan eski Kars Mebusu Ömer Bey'in evinde hasta kontrollerinde bulunmuş. Her türlü kan, idrar, gaita ve mide usaresi tahlilleri yapıldığını ve cumartesi günleri gerçekleşen muayenelerin meccanen (ücretsiz) olduğu ilanı verilmiştir (Kars İl Gazetesi, 6 İlk Teşrin 1939, s. 4).

4.2. Kars'a Atanan Sıhhat İçtima Muavenet (Sağlık ve Sosyal Yardım) Müdürleri

30.04.1930 tarihinde Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Dr. İsmail Hakkı Bey Memurlar Kanunu'nun 37. maddesi gereğince Rize Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Aynı kararnamede Manisa Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Dr. Hamit Şakir Bey Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 55.11.20). Hamit Şakir Bey yaklaşık 18 ay bu görevi sürdürecektir. 1931 yılının Kasım ayında Hamit Şakir Bey müdürlük görevinden alınacaktır

(BCA, 30-11-1-0, 66.31.12). Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nden 15.02.1936 tarihli ve 46-3046 sayılı tezkere ile gönderilen kararnameyle Ordu Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Dr. Derviş Kuntman 55 lira maaş ile Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 102.6.16). 21.07.1939 tarih ve 235-16244 sayılı tezkere ile İzmir Merkez Hükümet Dr. Esat Bengi 60 lira maaşla Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 133.29.1). Görev süresi biten Dr. Esat Bengi 26.06.1942 tarih ve 13560 sayılı tezkere neticesinde 70 lira maaşla yeniden Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 155.21.14). 23.11.1943 tarih ve 29218 sayılı tezkere ile daha önceden Fatsa'da görevli olan Dr. Hamdi Turgut 70 lira maaş ile Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 164.27.6).

5. SONUÇ

Temeli Selçuklu medreselerine dayanan Osmanlı sağlık teşkilatının, sağlık işlerini uzun süre hekimbaşılar yürütmüştür. Osmanlı Devleti'nde sağlık kuruluşları sayısı 16. yüzyıldan itibaren artmaya başlamış. 18. yüzyıla kadar sağlık hizmetleri kademeli şekilde gelişim göstermiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti bir sağlık teşkilatı kurmaya girişmiştir. Bu dönemdeki en büyük problem ise sağlık çalışanı ve doktor sayılarının ciddi derece eksik olmasıydı. Bu eksikliklerin giderilmesi amacıyla okullar açılacak, bazen de dışarıdan doktor getirilme yoluna gidilecektir. Hastaneler yapılma yoluna gidilecek savaş dönemlerinde bile hastane yapımına önem verilecek. Hastane yapımına önem verilmiş olmasına rağmen ülkenin doğuda kalmış topraklarında hastane ve sağlık hizmetleri oldukça yetersiz kalmıştır. Bu konuda yetersiz kalmış olan yerlerden bir tanesi Kars'tır.

Elviye-i Selâse sınırları içinde yer alan Kars, 1877- 1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra yapılan Berlin Antlaşmasıyla savaş tazminatı olarak Çarlık Rusya'ya bırakılmıştı. 18 Kasım 1877'den 25 Nisan 1918 tarihine kadar Rus işgalinde kalmış olan Kars'ta, kendi askerlerine hizmet vermesi amacıyla Ruslar tarafından askerî hastane kurulmuştur. Rusların Kars'taki ilk on yılında askerî doktor sayısında artış görülmüş. Çarlık yönetiminin Kars'taki son on yılında ise İl ve ilçelerde toplam 10 hastane bulunmaktaydı. Çarlık işgali altında bulunan Elviye-i Selâse'yi geri almak amacıyla açılmış olan Kafkas Cephesi'nde sağlık alanında hazırlıklar çerçevesinde doktor ve sağlık çalışanı sayısı arttırıldı. Sivil doktorlar ordu emrine alındı. Cephede doktor sayısı iki katına çıkarıldı. Tıp fakültesi ara sınıf öğrencileri, dış ve eczacılık öğrencileri sıhhiye başçavuşu olarak cephede görevlendirildi.

Savaş döneminde seyyar hastaneler kuruldu. Savaş sırasında yaralanan Türk askerleri tedavi için alay sargı yerlerine taşınıp burada ilk müdahalelerinin ardından büyük sargı yerlerine götürülür, durumlarına göre buradan da seyyar hastane ve memleket hastanelerine taşınırlardı.

Sarıkamış Harekatı'nın faciayla sonuçlanmasının ardından Rusların eline geçmiş olan Türk esirleri ve yaralılar Kars'a gönderilmiş. Türk esirleri gönderildikten sonra Sarıkamış'ta esirlerin tutuldukları yerler hastalık riskine karşı Ruslar tarafından ilaçlanmış. Ruslar Sarıkamış çevresinde sağlık durumlarını incelemek amacıyla sıhhi komisyonlar oluşturmuşlardır.

Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Ruslar bölgeden çekilince yapılan halk oylamasıyla Elviye-i Selâse tekrardan Türk kontrolüne girmiştir. Mondros sonrası tekrardan işgale uğrayan topraklarda Cumhuriyet dönemi öncesi şehrin elverişsiz koşulları insan sağlığını olumsuz etkilemiştir. Milli Mücadelede bölgede salgın hastalıklar baş göstermiş. Salgın hastalıklarla mücadele amacıyla hastane sayıları ve aşılama artmıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın girişimleriyle bölgede sağlık alanında Sıhhiye Mektebi, Ebelik Kursu, Dişçilik Kursu ve Sıhhiye Kursları açılmıştır. Bu girişimler de bölge şartları için pek yeterli değildi. Cumhuriyet Döneminde bile şehirde sağlık alanında ciddi problemler bulunmaktaydı. Köylerde yaşayan insanlar kendi yöntemleriyle sağlık problemlerini gidermeye çalışmışlardır. Sağlık alanında problemlerin ana noktası Doktor ve hastane eksikliklerinden kaynaklanmaktaydı. Kars'taki sağlık yatırımlarının eksiklikleri dönem milletvekilleri tarafından mecliste dile getirilmiş. Yerel basında sağlık konularıyla ilgili olarak Kars Memleket hastanesi, şehirdeki doktor eksikliği, sağlık konularıyla ilgili gelen ve giden memurlar hakkında sıklıkla okuyucularını bilgilendirme yoluna gitmiştir.

6. SUMMARY

The city, which remained under Tsarist regime for more than forty years, experienced major deficiencies in healthcare. The devastation caused by the war environment, the epidemics that occurred during the war, and the poor state of the country's economy during and after the war were effective in postponing a lot of investments. While the city was under Tsarist regime, there was a military hospital in the city. During this period, military doctors were working in the hospital. Respiratory tract-related deaths increased during this period. In 1911, epidemic diseases such as typhoid, diphtheria and cholera were seen in Kars and its surroundings. In 1912, there were a total of ten hospitals in Kars and its districts.

Detailed information about health services in Kars was included in

the annual reports of the governorship. The information in the report was kept by the doctors who had come to the province and its districts. The biggest problems experienced in the field of health include the inability to provide health services in villages, the inadequacy of hospital and health personnel, and the lack of necessary information about health issues among the public. In order to eliminate the issue of lack of education, many courses were opened in the field of health. Even though these courses played an important role in the development of health services, they were very inadequate compared to the conditions of the period. One of the biggest health problems in the city was the lack of an X-ray machine. Patients had to go to Erzurum to have X-rays taken. This problem would be eliminated with the establishment of Kars Homeland Hospital.

When post-Republic health investments were examined, significant investments had been made in Kars. The most important of these was the opening of the Homeland Hospital, Maternity and Child Care Center. The Homeland Hospital, Maternity and Child Care Center were adequately equipped. The village branch of Kars Community Center carried out a series of activities to raise public awareness on health issues. Red Crescent Association helped the immigrants in Kars and its surroundings in 1921. A branch of the society would be opened in Kars in 1927. In 1935, dispensaries were opened in the districts of Arpaçay and Çıldır and operations began. As part of the fight against epidemics, people who become ill were asked to inform the authorities immediately. In 1938, there were reports in the press that the operating rooms were clean and that the patient rooms in the maternity hospital, which had been in poor condition for years, had been reformed. There were sufficient equipments in Kars, but there were major deficiencies in doctors and healthcare professionals who would use the equipments. One of the reasons of these deficiencies was that doctors assigned to the city did not come to their assigned places. There was no news of any complaints about doctors working in the city. On the contrary, there were reports that doctors were working devotedly.

Although many studies have been conducted on the province of Kars throughout the historical process, the issue of health services in the city (especially before the War of Independence, after the War of Independence and during the Republic Period) was not addressed in detail. Since studies on health services in Kars were mostly conducted during and after the Democratic Party period, the starting point of the study was determined as the Tsarist ruling in Kars in order to fill this deficiency to some extent. Mostly, the topics dwelled on are Health Services in the Caucasian Front and

the Sarıkamış Operation, Health Services in Kars during the War of Independence, Health Services in Kars during the Republic Period, Health Services in the Local Press and Health Directors Assigned to Kars. The beginning of World War II was determined as the final boundary of the study. In order to establish a connection on some issues, the year 1939, which was the boundary of the subject, was exceeded. In order for the historical development of hospitals, which had an important place in terms of health services to be understood, detailed information about the establishment, characteristics and status of hospitals was given in the introduction section. As an example, some hospitals established during the Seljuk Period were mentioned. The hospitals and health education institutions established in the Ottoman Empire were tried to be presented chronologically.

In order to establish the study on a solid basis, archives, journals of GNAT (Grand National Assembly of Türkiye) proceedings, newspapers, books, articles and theses on the subject were examined. Kars Province Newspaper had an important place in the study in order to compare the reliability of the information. From the Tsarist ruling to the beginning of World War II, there were major deficiencies in health services in Kars and its surrounding areas. Even though these deficiencies were tried to be overcome through the attempts of authorized institutions and individuals, it was not enough. During the Democratic Party Period, there were important developments in the field of health services in Kars.

7. KAYNAKLAR

- Aslan, B. (2000). *I. Dünya savaşında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardım) ve Bakü Müslüman Hayriyesi*. Ankara
- Aslan, M. (2021). Anılarda Milli Mücadele döneminde sağlık koşulları ve verilen sağlık hizmetleri. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*. Sayı 27.
- Aydın, H. (2023). *Cumhuriyet döneminde Kars, Erzurum ve Erzincan'a yapılan kamu harcamaları ve yatırımları*. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi. Erzurum.
- Aydın, N. (2014). *Kafkas cephesinde tahliye ve sıhhiye hizmetleri*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. (2015). *Kafkas Cephesi'nin kilit noktası Sarıkamış ve Sarıkamış harekatı*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. (2021). *Milli Mücadele'de kuruluşlar ve yerel faaliyetler*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. ve Ergün, E. (2018). *Çanakkale Cephesi'nde sağlık hizmetleri 1914-1916*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. ve Işık, Z. (2018). *Kazım Karabekir Paşa'nın eğitim faaliyetleri*. Ankara:

Sonçağ Yayınevi.

Badem, C. (2010). *Çarlık Rusyası yönetiminde Kars vilayeti*. İstanbul: Bir zamanlar Yayıncılık

BCA, Fon 30-18-1-1, Kutu 4, Gömlek 48, Sıra 9.

BCA, Fon 30-18-1-2, Kutu 18, Gömlek 14, Sıra 6.

BCA, Fon 30-18-1-2, Kutu 33, Gömlek 8, Sıra 19.

BCA, Fon, 30-18-1-2, Kutu 24, Gömlek 7, Sıra 3.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 55, Gömlek 11, Sıra 20.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 102, Gömlek 6, Sıra 16.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 133, Gömlek 29, Sıra 1.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 155, Gömlek 21, Sıra 14.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 164, Gömlek 27, Sıra 6.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 66, Gömlek 31, Sıra 12.

BCA, Fon 30-10-0-0, Kutu 177, Gömlek 221, Sıra 2.

BCA, Fon 30-10-0-0, Kutu 65, Gömlek 433, Sıra 3.2

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. (1978). II. Cilt II. Kısım, Kafkas cephesi 2 nci Ordu Harekatı. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Kafkas cephesi. 3 ncü Ordu Harekatı. (1993). Cilt II, Birinci Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri. (2011). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

BOA, DH.KMT., Dosya 2349, Gömlek 10.

BOA, İ.DUİT, Dosya 22, Gömlek 17.

BOA. HR.SYS., Dosya 2198, Gömlek 19.

Boy, A. (2019). Gürcistan arşiv belgeleri ışığında Çarlık Rusya döneminde Rusça yayınlanan Kars gazetesi yazılarına bir bakış. Pamukkale Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36.

Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri 1923- 1983 ve 1982 yılı Çalışmaları. (1983). Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Müdürlüğü. Ankara.

Dervişoğlu, F. M. (2009). *Milli Mücadele’de sağlık teşkilatı’na bir bakış*. Ankara: Cedit Neşriyat.

Düstur. (1960). Üçüncü Tertip, Cilt 1-4.

Ege, R. (1998). *Atatürk ve Cumhuriyet dönemi sağlık hizmetleri 1923-1998*. Türk Hava Kurumu Basımevi.

Erat, M. (2005). Doğu Cephesi’nde sağlık faaliyetleri ve Kâzım Karabekir Paşa (1919-1922). 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. Cilt 3, Ankara.

Erginöz, H. (1988). *Türkiye’de sağlık idaresi. Dünyada ve Türkiye’de 1850 yılından sonra tıp dallarındaki ilerlemelerin tarihi*. İstanbul.

Fişek, N. H. (1983). *Halk sağlığına giriş*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Geliştirme Yayını.

Gümüşçü, O. (2003). Osmanlı’dan Cumhuriyete geçiş ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye halk sağlığı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı

- 55.
- Gürsoy, G. (1983). Sağlık. *Cumhuriyet Dönemi Türk Ansiklopedisi*. Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kahya, E. ve Erdemir, A. D. (2000). *Osmanlı'dan Cumhuriyete tıp ve sağlık kurumları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kanuni'nin Ölümünden İkinci Viyana Kuşatmasına Kadar Olan Devre 1566-1683*. (1981). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri*, Cilt 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Karabekir, K. (1969). *İstiklal harbimiz*, İkinci Baskı. İstanbul.
- Karabekir, K. (2015). *Çocuk davamız*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 364, 6 Nisan 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 615, 19 İkinci Kanun 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 618, 29 İkinci Kanun 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 621, 9 Şubat 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 627, 9 Mart 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 633, 2 Nisan 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 669, 16 Ağustos 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 675, 9 Eylül 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 676, 13 Eylül 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 678, 20 Eylül 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 707, 3 İkinci Kanun 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 710, 13 İkinci Kanun 1939,.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 725, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 14 Mart-7 Nisan 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 766, 4 Ağustos 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 770, 18 Ağustos 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 772, 25 Ağustos 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 784, 6 İlk Teşrin 1939.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 17, 10 Nisan 1930.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 26, 12 Haziran 1930.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 45, 23 Birinci Teşrin 1930.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 5, 16 Kanunusani 1930.
- Kılıç, S. (2016). Oltu'nun işgali, Kurtuluşu ve Anavatan'a katılımı. *Atatürk Araştırma Dergisi*, Sayı 94, Güz.
- Köstüklü, N. (2009). *Kazım Karabekir ve eğitim*. Konya: Çizgi Kitabevi
- Kuntman, M. D. (2009). *Bir doktorun harp ve memleket anıları*. Ankara: Genelkurmay Atase Yayınları.
- Küçüköğlü, T. (2019). *Kuva-yı Milliye ve düzenli orduya sunulan sağlık hizmetleri*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Nikolski, G. (1990). *Sarıkaş harekatı (12-24 Aralık 1914)*. çev. Emekli Kaymakam (Yb.) Nazmi. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Öncü, A. S. (2000). *Varlık gazetesi (21 Ağustos 1921-31 Aralık 1923)*. Erzurum. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özdemir, H. (2010). *Salgın hastalıklardan ölümler (1914-1918)*. Ankara: TTK

- Basımevi.
- Saltık, A. (1998). Cumhuriyet dönemi sağlık hizmetlerinin tarihçesi. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, Sayı 14.
- Selahattin, Y. (2006). *Kafkas cephesinde 10 uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşının başlangıcından Sarıkamış muharebelerinin sonuna kadar olan harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi. Dönem 2, Cilt 1, Birleşim 15, 08.09.1923.
- Topçu, İ. (2019). Demokrat parti döneminde Kars'ta sağlık hizmetlerinde yaşanan gelişmeler. *OPUS*, Yıl 9, Cilt 11, Sayı 18.
- Türk İstiklal Harbi, Kurtuluş Savaşı İdari Teşkilatı*. (1975). 7. Cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi*. (1980). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*. (1985). 10. Cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Uçar, M. (2010). *Birinci Dünya Savaşında Türk ordularındaki sağlık hizmetlerinin arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmesi*. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Ural, S. (2006). Atatürk döneminde Kars'ın Sosyal, kültürel ve ekonomik durumu. *Kars, Beyaz, Uykusuz, Uzakta*, İstanbul.
- Varlık, "Sıhhiye Mektebi Mezunları", 29.3.1923

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Prof. Dr. Nurhan AYDIN %40; Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ACAR %30; Dr. Bahar ŞENTÜRK ACAR %30'dur.

